

FELSEFE DÜNYASI

2016/KIŞ/ WINTER Sayı/Issue: 64

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, Süreli ve Hakemli Bir Dergidir.

ISSN 1301-0875

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Yard. Doç. Dr.) *Felsefe Dünyası*'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Editör / Editor

Prof. Dr. Celal TÜNER

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet İNAM (ODTÜ)

Prof. Dr. Celal TÜNER (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Kazım ARICAN (Yıldırım Beyazıt Ün.)

Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR (Yıldırım Beyazıt Ün.)

Yard. Doç. Dr. Necmettin Pehlivan (Ankara Üniversitesi)

Yard. Doç. Dr. M. Enes KALA (Yıldırım Beyazıt Ün.)

Felsefe Dünyası yılda iki sayı olmak üzere Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve Tubitak/ULAKBİM tarafından dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is published biannually. It is indexed by Philosopher's Index and Tubitak/ULAKBİM since 2004.

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122

Kızılay - Çankaya / ANKARA

PK 21 Yenışehir/Ankara • Tel & Fax: 0 312 231 54 40

www.tufed.org.tr

Fiyatı / Price: 35 ₺ (KDV Dahil)

Banka Hesap No / Account No:

Vakıf Bank Kızılay Şubesi

IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi ve Baskı / Design and Printed by.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Alinteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11

Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

Basım Tarihi : Aralık 2016, 750 Adet

John Rawls'ın Adalet Kuramının Negatif Değeri

MAKALE GELİŞ TARİHİ : 10.10.2016 / YAYINA KABUL TARİHİ: 11.11.2016

Hasan Yücel BAŞDEMİR*

Giriş: *Problem*

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de adaletin ne olduğu, hangi unsurlarla tanımlanması gerektiği, hatta ne ile ilgili olduğu konusunda bir uzlaşma yoktur. Adalet bir erdem mi, ideal mi, siyasi bir ilke mi yoksa ahlaki bir ilke midir? Bu sorulara düşünürler hala cevap aramaktadır.

Adalet konusundaki anlaşmazlıkla ilgili temel sorunlardan biri de adaletin negatif mi yoksa pozitif mi bir “siyasi” değer olduğu ile ilgilidir. Komüniteryen yaklaşımlar adaleti pozitif bir ilke olarak kabul ederken liberal-bireyci yaklaşımlar onu negatif bir değer olarak kabul etmektedirler. 20. yüzyılın en önemli liberal filozofu sayılan John Rawls'un adalet anlayışı, liberal siyasi geleneğin negatif karakterine yeterince uygun düşmediği kabul edilir. Esasında onun adalet düşüncesinde belirli sevilere negatif unsurlar bulunmakla birlikte o, nihai olarak adaleti kamu otoritesinin organize ettiği ve hakların dağıtımını konusundaki bir usul statüsüne yerleştirmiştir. Bu makalede Rawls'ın adalet anlayışı negatif siyasi değerler açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Dağıtımçı Adaletin Pozitifliği

Adaletin, bir toplumda bireylerin sahip olduğu ve üzerinde tasarrufu olan şeyleri koruma şeklinde tanımlanması onun negatif tanımını ifade eder. Eğer adalet, birilerinden bir şeyler yapmayı değil de bir şeyler yapmamayı istiyorsa buna *adaletin negatif yorumu* denilir. Örneğin, başkalarının hayatlarına ve mülkiyetlerine müdahale edilmemesi şeklindeki bir

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğ. Üyesi, Doç. Dr,

içerik tamamen negatif karakterde iken adaletin gelir eşitsizliğini kaldırmak olarak tanımlanması, onu tamamen pozitif bir karaktere dönüştürür. Negatif anlamda adalet sâdece “engellenmeme” ve “müdahalesizlik” beklentisine dayanır. Paylaşımçı yapılar inşa etmek ve adaleti hak dağıtımı olarak görmek, pozitifçi adalet yaklaşımıdır.

John Rawls A Theory of Justice'da kişisel menfaatlerimizi korumak için âdil bir şekilde kişisel menfaatlerimizden vazgeçmemiz gerektiğini söyler. Ancak Rawls'ın teorisi, bir motivasyon teorisi olmaktan ziyade toplumsal ve ekonomik eşitsizliklere âdil bir temel bulmayı amaçlar; bu açıdan gelir bölüşümünün Rawls'ın teorisinde merkezî bir önemi vardır. Bu anlamda Rawls'ın adalet görüşü pozitifdir ve liberal perspektiften çok modern sosyal demokrasiye kaynaklık eder.

Rawls, adalet teorilerini iki temel kategoride incelemeyi uygun görür: Teleoloji ve deontoloji. Onun adalet anlayışı, diğer deontolojilerde de olduğu gibi karşımıza bir adalet ve ahlak özdeşliği çıkarır. Adalet ve ahlâk, Kant'ta olduğu gibi neredeyse eş anlamlı kavramlardır. Rawls'ın hakkaniyet/insaf olarak adalet (justice of fairness) adını verdiği yaklaşımı deontolojik bir teoridir.¹ Teleoloji, iyiyi haktan bağımsız olarak tanımlar. İyi ahlakın, hak da siyasetin ve ona bağlı gelişmesi gereken hukukun teminleridir. Oysa insaf olarak adalet, iyiyi haktan ayrı görmediği gibi, hakkı da iyiyi artırmak olarak yorumlamaz; iyi hak ile tanımlanır.

Rawls, iyiliği ve sonuçları tamamen görmemezlikten gelmez. “Dikkate değer tüm ahlak teorileri, bir eylemin doğruluğu ile ilgili karar alırken akıl dışı ve çılgınca olmayacak sonuçları nazarı dikkate alır.” Dolayısıyla Rawls açısından sonuçları gözetmenin, sonuçta ortaya çıkacak kötülükleri bertaraf etmeye çalışmanın yanlış bir tarafı yoktur. Ancak, hakkı belirleyen şey iyiliktir; iyilik de arzuların tatmin edilmesi ve toplam refaha katkı sağlamaktır, dediğimizde Bentham'ın yaptığı gibi hakkı, fayda hesabının ve ahlakın dışına atmış oluruz.²

Rawls'ın düşüncesi, başkalarının varlığı üzerine inşa edilir. Bu anlamda Kant'ın akıl yürütme biçimiyle büyük benzerlik arz eder. Rawls,

1 John Rawls, *A Theory of Justice*, Belknap Press, Massachusetts, 1999, s. 22, 30.

2 Sosa, “Knowledge and Intellectual Virtue”, s.233; Sosa, “Intellectual Virtue in Perspective”, s.280, 281.

ahlâk felsefesine bir yenilik getirmiş ve toplumsal düzenin temeli olan adaletin, toplumsal düzenin ilk erdemi olduğunu ileri sürmüştür. O, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun sözleşmecî geleneğini, Kant'ın akılcılığı ile birleştirmiş ve buradan hareketle ahlâk, siyaset ve yasamaya gerekçe sağlayacak bir adalet anlayışı geliştirmiştir. *Political Liberalism* adlı kitabında o, amacını şöyle ifade etmiştir:

Ben demokratik bir toplumda, siyasi adaletle ilgili ilk temel sorunla başlayacağım, yani vatandaşların özgür ve eşit olarak ve sosyal birliktelikleri ile ilgili âdil şartları sağlamak için en uygun adalet düşüncesi hangisidir?³

Rawls, sözleşmecî alternatifi ortaya koymaya faydacılık eleştirisi ile başlar. Faydacı toplumsal örgütlenme, refahın artırılması fikri üzerine inşa edilmişti, ancak Rawls, toplumsal örgütlenmenin amacına ilişkin çok farklı bir anlayışı ileri sürdü; onun literatüründe ne evrim ne de yetkinlik vardır, ona göre âdil bölüşüm fikri, ahlâkî ve hukukî düzenin alt yapısını belirler. Adil bölüşüm ise pozitif bir adalet fikrine dayanır.

Soyut Sözleşme

Rawls' göre liberal haklar ve adalet kuralları, kimliklerini oluşturan tüm bilgilerden arınmış, “orijinal durum”da bulunan tüm insanlar arasındaki soyut sözleşmeden çıkarılabilir.⁴Rawls, bu sözleşme doktrinin amacını, adaletin kesinliğini sağlamak olarak görür. Bunun için de adalet ilkesinin başlangıçta eşitlik halinde bulunan özgür ve bağımsız kişiler arasında yapılan bir anlaşmadan doğduğunu ve bu nedenle sözleşmeye katılan rasyonel kişilerin varlığını ve eşit hükümlanlığını yansıttığını farz eder. Sözleşme doktrini bir hak veya bir adalet kavramı varsayımına dayanmak yerine bir kişi için mevcut olan seçim ilkesini toplumun bütününe yaygınlaştırır. Buna göre bir topluma mensup olan rasyonel bireyler, kendilerince âdil veya gayri âdil sayılan şeyler arasında topluca ve bir defada seçim yapmak zorundadır. Bireyler kendi aralarında ilk ve son olarak adalet kavramı olarak neyi benimseyeceklerine karar vermelidir. Bu kararın önemli özelliklerinden biri, hiç kimsenin toplumdaki yerini hatta doğal beceri ve yeteneklerinin ne olduğunu bilmediği ve uygun bir şekilde tanımlanan

3 John Rawls, *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993, s. 3.

4 Margaret Moore, *Foundations of Liberalism*, Clarendon Press, London, 1993, s. 2, 35-36.

başlangıç durumunda (original position) yapılmış olmasıdır. Herkesin ebediyen bağlı kalacağı adalet ilkeleri bu tür özel enformasyonun mevcut olmadığı durumlarda seçilir. Bir bilgisizlik (cahillik) peçesi (veil of ignorance) herhangi bir kimsenin beklenmedik toplumsal sınıf veya servet değişimleri nedeniyle avantajlı veya dezavantajlı duruma gelmesine engel olur; dolayısıyla bu gibi bilgiye sahip olmaktan kaynaklanan ve günlük yaşamda karşılaşılan pazarlık problemleri adalet ilkesinin seçimini etkilemez. Bu nedenle sözleşme doktrininde adalet teorisi ve hatta ahlâk ilmi, Kantçı ifadesinde açıklıkla görüldüğü gibi, genel rasyonel seçim teorisinin bir parçasını oluşturur.⁵

Rawls'ın adalet anlayışının temelinde servetin bölüştürülmesi -başka bir ifade ile gelir dağılımının dengelenmesi- vardır. Burada servet, kişinin akla uygun olarak sahip olmak isteyeceği zenginlik, toplumsal konum, fırsat, beceri, serbestlik, eğitim ve hatta kendine saygı gibi şeylerin çoğunu kapsayacak anlamdadır.⁶ Rawls, bu âdil durumun inşasında “rasyonel seçim teorisi” adını verdiği bir yöntemi önerir. Bu teorini anlaşılması, Rawls'ın doğal durum tasvirine bağlıdır. Bu yüzden bunu daha sonra açıklamakta fayda vardır. Şimdi Rawls'ın bu adalet ilkelerini temellendirme biçimine bakalım.

Rawls, bu fikrin alt yapısını Hobbes, Locke ve Rousseau'dan bildiğimiz sözleşme metaforuna başvurarak oluşturmaya çalışıyor. Bu metafora göre bir grup insan, kalıcı adalet ilkelerini görüşmek üzere hür iradeleriyle bir araya geliyor; ancak görüşmeden, ilkeler tarafından sınırlandırılmış ve onları benimsemiş olarak ayrılıyorlar. Bu grubun her bir bireyi akılcı bir hayat planına sahiptir; her biri kendi çıkarlarını artırma kaygısındadır; diğer bireylerin çıkarları konusunda ise ilgisizdirler. Ancak grubun amacı bu ilgisizliği ortadan kaldırarak siyasî ortamı tanımlayacak ve onun sınırlarını belirleyecek bir toplum sözleşmesine varmaktır⁷ Bu metafor, faydacıların rağbet etmedikleri, ama geçmişi Antik Yunan'a kadar varan bir düşünceyi, uzlaşmacı bir siyasî, hukukî ve ahlâkî yapıyı temellendirmek için kullanı-

5 Rawls, “Bölüştürücü Adalet”, s. 20.

6 Samuel Gorowitz, “John Rawls: Bir Adalet Kuramı”, Çağdaş Siyaset Felsefecileri, derleyenler: Anthony de Crespigny, Kenneth R. Minogue, çev.: Serap Can, Remzi Kit., İstanbul 1981, s. 271.

7 Gorowitz, “John Rawls: Bir Adalet Kuramı”, s. 272.

lır. Ancak Rawls, bu aşamadan sonra bölüştürücü adalet fikrini temellendirmek için bu tasvire bir takım ilavelerde bulunur. Bu ilavelere geçmeden önce Rawls'ın adaleti bir prosedürler yığınının neticesinde elde edilebilecek karmaşık bir düşünce olarak anlamış olması, onun pozitif yönüne işaret ettiği gibi temel saydığı bir erdem bu denli karmaşık olması da siyasi değer taksonomisine aykırıdır, çünkü taksonomide temel olanların daha basit olması beklenir.

Tarafsız Başlangıç Noktası ve Bilgisizlik Peçesi

Rawls'a göre görüşmeciler üstünde, 'bilgisizlik peçesi' adını verdiği bir sınırlama vardır. Yani görüşmeciler, kendilerinin ve diğerlerinin maddî ve manevî durumlarıyla ve sosyal pozisyonları ile ilgili hiçbir bilgiye sahip değildirler. Yani onlar, nasıl bir yere/dünyaya gideceklerini bilmelelerine rağmen buradaki (dünyadaki) konumlarının ne olacağından habersiz olan salt bireyler olarak düşünülür. Bu şekildeki bilgisizlik (cahillik) peçesi sayesinde insanlar, hangi sosyal pozisyonda olacaklarını bilmedikleri için, kendi özel çıkarlarını koruyucu tarzda bir toplumsal örgütlenmeye gitmeyi göze alamayacaklardır. Dolayısıyla tercih edecekleri toplumsal örgütlenme, avantajlı konumda olduklarında haklarının korunmasını, hangi durumda olurlarsa olsunlar özgürlüklerinin korunmasını ve dezavantajlı olduklarında ise durumlarının iyileştirilmesini sağlayacak tarzda olacaktır. Dolayısıyla ilkelerin, en az avantaja sahip olanların çıkarlarını geliştirecek şekilde belirlenmesi gerekir. Rawls'a göre bireylerin bu şekilde düşünmesi, rasyonel seçimin bir gereğidir. Rawls, tüm bu sürecin yaşandığı metaforik zamana, "ilk konum" veya "başlangıç durumu" (initial situation, original position) adını verir. Bu görüşmecilerin sonuç olarak ulaştıkları fikre de 'hakkaniyet/insaf olarak adalet' (justice as fairness) adını verir.⁸

Rawls, tarafsız başlangıcın ve bilgisizlik peçesinin gerçek gibi algılanmasını istemez. Bunlar, adalet ilkeleri ile ilgili rasyonel kısıtlamaları insanların her zaman hayallerinde canlandırmalarını sağlayan bir araçtır. Bu yüzden başlangıç durumu ve soyut sözleşme gerçek değildir, varsayımdır. Bu kavramlar, insanlar arasındaki ahlakî eşitliği açıklamanın ve resmetmenin araçları olarak vardır.⁹

8 Rawls, *A Theory of Justice*, s. 12.

9 Rawls, *A Theory of Justice*, s. 18, 19.

Bilgisizlik peçesi, uygun ahlaki kararları almak için kimliklerimizden, kişiliklerimizden, bilgi birikimimizden, kişisel zevklerimizden, estetik duygumuzdan ve bunlara ilişkin bütün bilgilerimizden arınmamız gerektiğini ifade eder. Oysa negatif yorumlar, adaletin gerçekleşmesi için bireylerden bir şeyler yapmalarını ve düşünmelerini talep etmezler. Negatif yorumda adalet için bilgisizliğe gerek olmadığı gibi tam veya eksik bilgiye de gerek yoktur. Rawls'ın bununla elde etmeye çalıştığı şey, bireylerin eşitliğini ve onların adil bir hayat sürmelerini sağlamaktır. Adam Smith'in "duygudaşlık" düşüncesiyle yapmak istediklerini Rawls, başlangıç noktası ve bilgisizlik peçesi kavramları ile yapmaya çalıştı. Rawls'ın teorisinin ahlakî bir bakış açısı önerdiğinde hiç şüphe yoktur; ancak bunun liberal negatifçi yorumdan daha üstün bir yönü olduğunu söylemek de zordur. Çünkü Hume, Smith ve Mill başta olmak üzere negatif adaletçiler, hem sempati anlayışlarıyla bireysel eşitliği temellendirmeyi hem de tarafsızlığı adil bir ölçü haline getirmeyi başarmışlardır.

Bilgisizlik peçesi, bireylerin sözleşme yaparken toplumsal şartlarını eşit duruma getirmesini sağlar. Ancak bilgisizlik peçesi, doğal şartları eşitlemez; yeteneklerin ve duyguların farklılığını ortadan kaldırmaz. Rawls, bireylerin toplumsal şartların eşitlenmesini adaletin ve ahlakın temel ölçüsü olarak koyar; fakat ahlaki ve adaleti doğal şartlarla ve yeteneklerle ilişkilendiremez. Adaletin toplumsal şartların eşitlenmesine bağlı olarak tanımlanması, sosyal devlet anlayışı esas alan pozitifçi bir yaklaşıdır.

Düşünsel Denge/Reflective Equilibrium ve Sezgicilik

Rawls, başlangıç durumu metaforundan hareketle adalet ve ahlâkla ilgili bir karar prosedürü ortaya koymaya çalışır. Bu prosedüre göre, ahlâkî ve politik düşünceler, diğer bütün inançlarımızla en üst seviyede tutarlılık arz etmelidir. Bir adalet teorisi, 'düşünsel denge'ye (reflective equilibrium) sahip olmalıdır. Düşünsel denge, Rawls'ın sözleşme teorisinde sezginin yerini belirler. Rawls, faydacılığı sistematik ancak sezgiden tamamen uzak bir teori olarak tanımladı ve hem adalet kurallarının belirlenmesinde hem de bu kuralların uygulanabileceğinin gösterilmesinde sezginin önemli bir yere sahip olduğuna vurgu yaptı. Soyut sözleşme dahi bu sezginin varlığına muhtaçtır. Sezgi, bireylerin diğer bireyler karşısında dengeli bir duruş

belirlemesini sağlar. Düşünsel denge, ahlakî çıkarımlarımızın sonuçlarını sürekli kontrol etmeyi ve sözleşme öncesi ilk konumun şartlarını mümkün olduğunca gözden kaçırmadan ahlakî kararlar almayı sağlayacak bir mekanizmadır; düşünsel dengeyi sağlayacak şey, sezgidir.¹⁰

Sezgi, Rawls'ın teorisinde çok önemli bir yere sahip görünüyor. O, adalet teorilerinin belirlenmesi ve uygulanmasında sezgiye önemli bir yer verir ve teorisinin başarılı olmasında sezgiye oldukça güven duyar. Bu güvenle Rawls, *A Theory of Justice*'ta makul/düşünsel dengeyi mümkün kılacak iki adalet ilkesi geliştirdi ve bunu hipotetik/şartlı bir sözleşmeye dayandırdı. Bir toplumun yönetiminde bu iki ilkeye uyulması şarttır ve bu ilkeleri temellendirmek için Rawls, bir başlangıç durumu (original position) varsaydı.¹¹ Hareket noktası olarak bu başlangıç durumu alındığı için buna şartlı sözleşme diyoruz. Rawls'ın şartlı bir sözleşmeden kesin, deontolojik bir ahlak ve adalet düşüncesine nasıl ulaştığı önemli bir sorundur.

Rawls'ın düşüncelerine dikkatli bir şekilde bakıldığında aslında “sözleşme”, “ilk konum” (başlangıç durumu) ve “bilgisizlik peçesi” gibi kavramların fazlalık olduğu görülür. Temelde onun teorisi, bir sezgi teorisidir. Tüm diğer kavramlar, bu sezgi teorisini açıklamak ve temellendirmek için ortaya atılmış görünmektedir. Sezgi, bireylerin birbirlerine karşı dengeli bir duruş noktası belirlemelerini sağlar. Bu düşüncenin aynısını biz farklı kavramlarla Kant'ın ahlak düşüncesinde de görüyoruz. Kant'ın “maksim”i, bireylerin aralarında sezgisel bir ilişki kurmalarını salık verdi. Bireyin kendisi ve başkaları için koymuş olduğu kural, aynı şekilde başkalarının bu birey için koymuş olduğu kurala denk olmalıydı. Kant, bunu ortaya koymak için şartlı bir sözleşme istiaresine gerek duymadı. Bu benzerlikten de yola çıkarak Rawls'ın teorisinin Kant'ınkindede olduğu gibi sezgici bir denge teorisini olduğunu söyleyebiliriz.

Bireylerin tercih ve temayülleri ne kadar farklı olursa olsun hepsinde ortak olan bir nokta vardır: iyi bir hayat sürme. Rawls, adaletin bu ortak

10 Rawls, *A Theory of Justice*, s. 21, Kymlicka, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş* (ÇSFG), çev.: Ebru Kılıç, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul 2016, s. 97, 48-51.

11 David O. Brink, “Rawlsian Constructivism in Moral Theory”, *The Philosophy of Rawls: A Collection of Essays*, Editors: Henry S. Richardson, Paul J. Weithman, Garland Publishing, New York&London 1999, s. 71.

ideal için bir ihtiyaç olduğunu, eşitleyici bir adaletin bu insani isteği yerine getirmenin yegane aracı olduğunu yaklaşımının temel kabullerinden biri olarak koyar.¹²

Adalet İlkeleri

Buraya kadar sayılan koşulların sağlanması durumunda bireylerin alacakları kararlar, adil olur. Bireyler, böyle bir konumda düşünüldüklerinde bu konumdan zorunlu olarak bazı adalet ilkeleri çıkar. Soyut sözleşmenin içeriğini belirleyen başlangıç noktası, bilgisizlik peçesi ve düşünsel denge bizi iki adalet ilkesi ile karşı karşıya getirir. Bu ilkeler, toplumun menfaatini ilerletmekten önemlidir; toplumsal faydayı ilerletmek adına bu ilkelerden vazgeçilemez.

1. Özgürlük ilkesi: Her şahıs, herkese eşit özgürlük sistemi ile tutarlı olan eşit temel özgürlükler sisteminin en kapsamlısına girme hakkına eşit olarak sahiptir.
2. Fark ilkesi: Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler, o şekilde ayarlanmalıdır ki bu eşitsizlikler,
 - (a) Âdil tasarruf/paylaşım ilkesi (just savings principle) ile tutarlı biçimde en az avantajlı durumda olanlara (the least advantages) en büyük yararı sağlamalıdır ve
 - (b) Bütün işler/memurluklar ve pozisyonlar, herkese hakça (fair) fırsat eşitliği koşullarında açık olmalıdır.¹³

Birinci adalet ilkesi, özgürlükleri güvence altına almayı amaçlar. Başlangıç durumundaki görüşmeciler, özgürlüklere müdahale edilmesini göze alamazlar. Bilgisizlik peçesinin etkisi ile herhangi bir kişinin özgürlüğünden mahrum edilmesi, herkesin o kişi olma ihtimali ile karşı karşıya bulunması demek olduğundan, görüşmeciler, rasyonel davranarak özgürlüğün herkes için en üst seviyeye çıkarılması için direteceklerdir.¹⁴ Bir kişinin özgürlüğünün başlarınınkini sınırlamasını engellemek için de 'eşit temel özgürlükler sistemi' şeklinde ifade edilen, özgürlüklerin bölüşümünde eşitlik sağlayan ve bireylere âdil bir sınırlandırma getiren bir yapı kurulmuştur. Burada Kantçı maksimizasyonun farklı şekilde bir ifadesini

12 Rawls, *A Theory of Justice*, s. 92-5, 407.

13 John Rawls, *A Theory of Justice*, s. 302.

14 Gorowitz, "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", s. 274.

görmekteyiz. Özgürlük, fırsat eşitliğinden daha önemlidir. Rawls, birinci adalet ilkesini böyle bir analogi ile ortaya koyduktan sonra ikinci adalet ilkesine geçer.

İkinci adalet ilkesi, gelir dağılımı, yani servetin bölüşümü ve diğer eşitsizliklerin giderilmesi ile ilgilidir. Bu, tüm malların eşit bölüşümünü talep eden kaba bir bölüşüm değildir; aksine ilk olarak eşitsizliklerin giderilmesini (ikinci adalet ilkesinin a bendi); ancak bu yapılırken mutlak bir eşitlik sağlanamayacağı için, eşitsizliklerin en kötü durumda olanların lehine olacak şekilde düzenlenmesini (ikinci adalet ilkesinin a bendi) ve ikinci olarak da sosyal pozisyonlardan ve memuriyetlere atanmadan doğan eşitsizliklerin de fırsat eşitliği ilkesiyle dengelenmesini (ikinci adalet ilkesinin b bendi) öngörür. Fırsat eşitliği, kaynak eşitliğinden daha önemlidir.

İkinci adalet ilkesinin birinci kısmında, talihsiz olanların eşitsizliklerden kârlı çıkacakları bir durumun meydana geleceği ve kârlı çıkacakları için de eşitsizliğe rıza gösterecekleri vurgulanır. Örneğin, bir köy doktora uçak vermek, onu görelî olarak ayrıcalıklı duruma getirecektir, fakat mekansal bir mahrumiyetin olduğu köyde en az ayrıcalıklı olanlar dahî ve belki de özellikle onlar, bundan kârlı çıkacaklar ve böylece eşitsizliği onaylayacaklardır. Başlangıç durumundaki görüşmeciler de böyle bir eşitsizliği hoş görmek isteyeceklerdir. Ancak zenginleri kayıran vergi adaletsizlikleri hoş görülmeyecektir. İkinci adalet ilkesinin ikinci kısmında ise bilgisizlik peçesi yüzünden başlangıç durumundaki görüşmecilerden hiç kimse hangi sosyal konumda olacağını bilemeyeceği için, idarî görevler ve konumların herkese açık tutulması isteneceği vurgulanmaktadır.¹⁵ Ancak bir eşitsizliğe sadece durumu en kötü olanların durumlarında düzelme olması durumunda müsaade edilebileceğini vurgulayan *2a (adil paylaşım ilkesi)*, *adaletin ve ahlakın mahiyetini belirler ve özgürlük dışındaki ilkeler, bu düşüncüyü içermek zorundadır. Seçme ve seçilme hakkı, ifade özgürlüğü ve seyahat özgürlüğü gibi özgürlükler, adil paylaşım ilkesi adına da olsa ihmal edilemez.*¹⁶ Rawls'ı sosyalizmden ayıran düşünce, özgürlüğü fırsat eşitliği ve paylaşımdan daha önemli saymasından gelir. Ancak bu onu, pozitifçi yaklaşımdan kurtaramaz. Ayrıca Rawls, yeniden dağıtımcı bir sos-

15 Gorowitz, "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", s. 275.

16 John Rawls, *A Theory of Justice*, s. 61.

yal düşünceyi savunmaktan ziyade doğal eşitsizliklerin telâfisi üzerine bir anlayışı savunur; ancak doğal yeteneklerden kaynaklanan eşitsizlikleri de adil bulmaz. Yetenekli olmak, daha fazla gelir elde etmeyi gerektirmez. Fakat, fark ilkesinin gereği olarak en kötü durumda olanlara avantaj sağlaması durumunda yetenekli olanın daha fazla gelir elde etmesi adildir.

Fark ilkesi

İkinci prensibi Rawls, “fark ilkesi” diye isimlendirir. Fark ilkesinin iki unsuru vardır. Birincisi, eşitsizlikleri adil hale getirecek adil paylaşım ilkesidir. İkincisi ise yine eşitsizlikleri adil hale getirecek fırsat eşitliği ilkesidir. Adil paylaşım ilkesi bir “maksimin” (en düşük olana en fazla) kuralı önerir. Buna göre eşitsizlikler, eğer en talihsiz temsilci bireyin yararına çalışacak şekilde düzenlenmişse âdil olabilir. Temel yapı tarafından belirlenen âdil bölüşüm payları, bu sınırlanmış maksimum ilke (constrained maximum principle) tarafından belirlenen paylardır.¹⁷ Bu ilke, toplumdaki başlangıç durumlarımızdan kaynaklanan keyfi engellerin mümkün olduğunca hafifletilmesi için, doğal beceri ve kabiliyetlerin dağılımının, bu dağılım nasıl olursa olsun, yararlarını paylaşmak için yapılmış bir orijinal sözleşmeyi temsil eder. Doğa tarafından lütfâ uğramış kimseler, kim olursa olsun, iyi talihlerinden ancak kayba uğramış olanların refahına katkıda buldukları ölçüde yararlanabilirler. Doğal olarak avantajlı olanlar, sadece lütfâ uğradıkları için değil, fakat bu Tanrı vergisi niteliklerinin eğitimi ve ıslahı için gerekli masrafları karşıladıkları ve nitelikleri, en az talihlinin durumunu iyileştirmek için kullandıklarından dolayı kazançlıdır.¹⁸

İkinci prensibe göre, bu eşitsizlik, ancak daha kötü durumda olan temsilci bireyin örneğimizdeki kalifiye olmayan işçinin yararına olursa haklı görülebilir. Bu eşitsizliğe göz yumulabilir, ancak sadece talihsiz olanlara bir fayda temin ettiği zaman göz yumulabilir.

İkinci prensip şunu öne sürer: Bir eşitsizliğe ancak eşitsizlikle birlikte olan veya ona göz yuman kurumun, bu kurumla ilgili herkesin yararına işleyeceğine inanılırsa izin verilebilir. Temel yapı yönünden bunun anlamı, yaşam beklentilerini etkileyen eşitsizliklerin herkesin yararına

17 John Rawls, “Bölüşürücü Adalet” (BA), *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA)*, sayı: 7, çev.: Vural Fuat Savaş, İstanbul Barosu, İstanbul 2003, s. 26.

18 Rawls, “Bölüşürücü Adalet”, s. 27-8.

olması gerektiğidir. Bu ilke, kurumlara uygulandığı için onu, “eşitsizliklerin her ilgili toplumsal pozisyonu temsil eden kişinin yararına olması gerekir” şeklinde yorumlayabiliriz. Kurumlar bu gibi kişilerin beklentilerini iyileştirmelidir. Burada her pozisyona bir beklenti atfetmenin mümkün olduğunu farz ediyoruz: Bu beklenti, bütün sistemdeki hakları ve ödevleri yeniden belirlemek suretiyle yükseltilebilir veya alçaltılabilir. Bu nedenle herhangi bir pozisyonun beklentisi, diğerlerinin beklentisine dayanır ve bunlar da temel yapı tarafından oluşturulan haklar ve ödevler kalıbından kaynaklanır.¹⁹

Bu süreçte görüşmeciler, sosyal hayatta hangi sınıfsal konumda olurlarsa olsunlar, her durumda kendi menfaatlerine işleyecek bir düzenlemeyi tercih edeceklerdir. Rawls, buna “rasyonel seçim teorisi” adını verir. Rasyonel seçim teorisi, orijinal durumun koşulları belli iken bir bireyin sanki düşmanın kendi yerini alacağı bir toplumu biçimlendiriyormuş gibi seçim yapmasıdır. Bu insanlar, mensup oldukları toplumu düzenleyecek ilkeleri oy birliği ile belirlerler. Bu belirleme sürecinde onlara sadece “rasyonel kişisel çıkar” (rational self-interest) yol gösterir.²⁰

Fark ilkesi, eşitsizlikleri temellendirmeyi amaçlar. Bazı eşitsizlikler, insanların bazı hizmetleri daha iyi almasına neden olabilecektir. Birincil toplumsal değerler olan gelir dağılımı, fırsat eşitliği ve özgürlükler, bazı eşitsizlikler sayesinde daha iyi sağlanabilir. Fark ilkesi, isteklere duyarlı, yeteneklere duyarsız bir ilkedir.²¹ Bu yönüyle adaleti sadece bir prosedüre indirgemiş olur. Ayrıca yardımlaşma, merhamet, fedakarlık gibi ahlaki değerler, siyasi ve hukuki süreçlere bağlanarak sivil toplumun erdemlerini kamunun üslenmesine yol açar. Bu, toplum organizasyonlarının ve kişisel ahlakın gelişimini engelleyecek pozitifçi bir bakıştır.

19 Rawls, “Bölüşürücü Adalet”, s. 23.

20 Vural Fuat Savaş, “Rawls’un ‘Bölüşürücü Adalet’ine Takdim”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA)*, sayı 7, İstanbul Barosu, İstanbul 2003, s. 17. Kendisini başkasının yerine koyma, aslında bu, faydacı bir yöntemin sözleşmenin baş tarafına yerleştirilmesidir. Yani burada faydacılığa alternatif bir yöntemin bulunamayacağı görülmekte, bu yöntemin doğru olduğu ancak her zaman kullanılamayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır.

21 Kymlicka, ÇSFG, s. 105.

Âdil Bölüşüm

Rawls'a göre adalet ilkeleri, topluluk halinde olmanın zorunlu bir nedenidir. Ona göre bir insan topluluğunu, ortak bir adalet kavramı ile yönlendirilen ve üyelerinin mutluluğunu artırmayı amaçlamış, az çok kendine yeterli bir ortaklık olarak düşünebiliriz. Karşılıklı yarar amacıyla başvurulmuş ortak bir girişim olduğu için böyle bir ortaklık hem çıkarlar arası bir çatışma hem de çıkarlar arası benzeyle karakterize edilir. Çıkarlar arası bir benzeyle vardır; çünkü toplumsal işbirliği herkese, tek başına yaşamaya uğraşmaya oranla, çok daha iyi bir hayat sağlar. Ancak aynı bireyler, ortaklaşa emekleriyle meydana gelen bu daha büyük yararların nasıl bölüşürüleceği konusunda da ilgilidir. Çünkü hepsi, kendi amaçlarını artırabilmek için daha büyük bir pay almayı daha küçük bir paya tercih edecektir. Adalet kavramı, bu bölüşümü belirleyecek ve uygun bölüşüm payları ile ilgili bir uzlaşma sağlayacak sosyal düzenlemeler arasında seçim yapmaya yarayan bir dizi ilkeyi içerir.²² İşte insanlar bu ilkeleri ancak bir sözleşme süreci ile meşru bir şekilde belirlemelidirler.

Rawls, “eşit temel özgürlükler sistemi” kavramını açık olarak tanımlamasa da, bu kavram, oy verme, kamu hizmetlerine ehil olma, konuşma ve toplanma özgürlüğü, vicdan ve düşünce özgürlüğü gibi politik özgürlüklerle, özel mülke sahip olma, keyfi tutuklanma maruz kalmama ve gözaltına alınmama özgürlüğü gibi hukukun üstünlüğü (the law of rule) ilkelerini kapsar. Birinci ilke, insanların orijinal durumda bu özgürlükler yönünden birbirleriyle eşit olmak istediklerini belirtir ve bu ilke, ikinci ilkeye göre bir lafzî önceliğe sahiptir. Çünkü bu eşit özgürlüklerden gelir, servet veya siyasî iktidar ile ilgili bir kazanç elde etmek için vazgeçmek söz konusu değildir. Bu nedenle bireyler, mensup oldukları toplumun, her şeyden önce, özgürlükleri koruyan bir kurumsal yapıya sahip olmasını isterler.²³

Rawls, adaletli bir toplumsal düzenin oluşmasında sırasıyla dört aşamadan geçileceğini düşünmektedir. Birinci aşama, orijinal durum olup, bu aşamada yukarıda açıkladığımız iki adalet ilkesi belirlenir. İkinci aşama, bir anayasa oluşturma aşamasıdır (Constitutional Convention). Bu aşamada, bilgisizlik peçesi kısmen aralanmış olup, bireyler hangi topluma

22 Rawls, “Bölüşürücü Adalet”, s. 19.

23 Savaş, “Rawls'un ‘Bölüşürücü Adalet’ine Takdim”, s. 17.

ait olduklarını bilmektedir. Ancak kendi kişisel statüleri hakkında hiçbir bilgiye sahip değillerdir. Bu aşamada iki adalet ilkesini içeren bir anayasa yapılır. Bu anayasa, ayrıca bazı oy çokluğu kurallarını ve hakça fırsat eşitliği ilkesini de içerecektir. Üçüncü aşama, yasama (legislation) aşamasıdır. Bu aşamada yasa koyucular, kendi kişisel konumları ile ilgili bir bilgiye sahip değillerdir. Çıkan yasaların âdil olması için, iki adalet prensibi ile yapılan anayasaya uygun olmalı ve yasa koyucuların kişisel konumları ile ilgili olmamalıdır. Dördüncü aşama, bu yasaların yargıçlar ve diğer kamu görevlileri tarafından uygulanma aşamasıdır. Bu aşamada bilgisizlik peçesi tamamen ortadan kalkmış olacaktır.²⁴

Rawls'a göre bu iki ilke zaman zaman çatışabilir, bu durumda özgürlük ilkesinin mutlak önceliği vardır. Çünkü ikinci ilke, refah artışı ile ilgilidir ve refah artışı lehine özgürlüklerin eşitsiz bir biçimde azaltılmasına rıza gösterilemez.²⁵ Yine ikinci ilkede yer alan ilkeler arasında da zaman zaman bir çatışma meydana gelebilir.

Adalet kurallarının belirlenmesi, toplumsal yapının belirlenmesinde önkoşul olurlar. Görüşmeciler, adalet ilkelerini belirledikten sonra, üzerlerindeki bilgisizlik peçesi kısmen kalkmış olarak ikinci aşamaya geçerler. İkinci aşamada devletin gücünü ve vatandaşların temel haklarını belirleyen bir anayasa oluşturulur. Bir topluma özgü bir anayasa düzenlemek için başlangıç durumundakilerin artık delegeler olarak isimlendirilmesi gerekir ve aynı zamanda temsil ettikleri toplumun siyasî, ekonomik ve kültürel durumunun ne olduğunu bilmeleri gerekir; ancak hala daha kendi durumlarının ne olduğunu bilemezler, yani bilgisizlik peçesi kısmen kaldırılmış olur. Bu şartlar altında delegeler, iyice hesaplanmış, adalet ilkeleriyle çelişmeyen, düşünce ve vicdan özgürlüğünü koruyan ve eşit siyasal haklar getiren bir anayasa hazırlarlar.²⁶

Âdil bir anayasa yerleştikten sonra görüşmeciler, başka bir aşamaya geçerler, yasa koyucu olurlar. Artık sadece adalet ilkeleri ile değil, benimsenen anayasanın ayrıntılarıyla da sınırlanmış olarak önerilen bütçeleri ve politikaları yargılamak durumundadırlar. Bilgisizlik peçesi, yine biraz

24 Savaş, "Rawls'un 'Bölüşürücü Adalet'ine Takdim", s. 18.

25 Gorowitz, "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", s. 275.

26 Gorowitz, "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", s. 277.

daha aralanır. Tüm genel ekonomik ve toplumsal olgular, yasa koyucunun bilgi alanına girer. Edinilmiş çıkarların korunmasını kolaylaştıracak bir yanlılık ortaya çıkmasını önlemek amacıyla kişisel kimlik ve özellikler bilinmez olarak kalırlar. Bu aşamada fark ilkesi kendini hissettirir. Yasa hazırlama büyük ölçüde uzun dönemli toplumsal ve iktisadî amaçların gerçekleştirilmesi ile ilgilidir ve fark ilkesi, toplumsal ve siyasal politikaların hakça (fair) fırsat eşitliği koşullarında en az avantajlı olanların uzun dönem beklentilerinin en azamî seviyede artırılmasına yönelik olması gerekmektedir. Bu durumda ayrıcalıklı olanları koruyan yasalar, eğer sonuçları en ayrıcalıklı olanlara en çok yararı sağlayacak gibi değilse, adaletsiz oldukları için dışlanırlar.²⁷

Söz edilen bu “fark ilkesi” (difference principle), adalet ilkesinin sadece ikinci kısmını tasdik etmek için değil, aynı zamanda insanların pozisyonlara ve mevkilere erişmeleri için “hakça fırsat eşitliğine” (fair equality of opportunity) sahip olmalarını sağlamak için de maddî durumların geçmişe dönük telafilerini de talep eden bir şey olarak kalır. Rawls'ın fark ilkesi bireylere, gruplara ve şirketlere kendi başlarına nasıl davranmaları gerektiği veya daha doğru biçimiyle neleri yapmamaları gerektiği ile ilgili bir bilgi vermez. Onlara sadece, en az avantajlı olanların durumlarını iyileştirirlerse, belirtilmemiş bazı mahrumiyetlere maruz kalacakları söylenmektedir. Rawls'ın düzeninde devlet, “müsaade edilemez” eşitsizlikleri gün yüzüne çıkarmak gibi sadece tepkisel nedenlerle adalet için tüm sorumluluklarını terk edebilir. Bu anlamda adalet, bazı insanların takdirlerinde ahlâka eşitlenebilir.

Sonuç

Faydacılar, toplumsal iyiliği en yüksek seviyeye çıkarmak için eşitsizliklere izin verirken Rawls, en az avantajlı konumda olanın bulunduğu durumu iyileştirmek için eşitsizliklere izin verir. Örneğin, tarımdaki desteklemeleri ele alırsak, faydacı bakış açısıyla desteklemeler, eşitsizlikleri gidermek amacıyla değil, üretimin ve verimliliğin artırılması için yapılır. Hatta genelde üretim ve verimliliği azaltacağı gerekçesiyle desteklemelerin yapılması da uygun görülmez. Faydacılar, üretim ve verimliliğin artma-

27 Gorowitz, “John Rawls: Bir Adalet Kuramı”, s. 278.

sının fiyatların düşmesine sebep olacağı için, eşitsizlikler artsa bile genel refahın yükseleceğini ileri sürerler, başka bir ifade ile faydacılar, en az avantajlı olanların bu şekilde durumlarının eskiye oranla düzeltilebileceğini iddia ederler. Rawls ise amacını refahın artırılması olarak değil de, eşitsizliklerin giderilmesi olarak koyduğu için üretim, verimlilik ve refah düşse bile devlet, en az avantajlı olanların durumlarını, doğrudan müdahale ederek, yükseltmeyi amaç edinmesi gerektiğini ifade eder.

Rawls, ekonomik ve toplumsal ayrıcalıkların eşit bölüşümünü savunan bir eşitlikçi değildir; ama her bireyin kişisel özerkliği ve değerine ilişkin konularda tartışmasız bir eşitlikçidir. O, devletin en temel görevinin sadece toplumsal düzenin korunması olmadığını, aynı zamanda toplumdaki en fakir insanların veya sosyal pozisyonu en düşük olanların durumlarını iyileştirmek olduğunu savunur. Liberal anlamda negatif adalet düşüncesi, herkesin sahip olduğu mal, yetenek, düşünce ve inançların korunması esasına dayanırken Rawls'ın adaleti nihai olarak paylaşımaya dayanır; ahlaki erdemler, siyasi erdemlere dönüştürülür. Bu anlamıyla o, nihai olarak bir yeniden bölüşümcüdür ve sınırlanmamış serbest girişimci bir ekonominin aşırı bireyciliğine karşı çıkar.

Aynı şekilde düzeni sağlama veya refahı artırma adına birey özerkliğinin ihlal edildiği, çok fazla denetimin ve müdahalenin olduğu komünist ve sosyalist siyasî yapıya da karşıdır.²⁸ Rawls, bölüşümcü adalet anlayışının bu ikisi arasında bir denge kuracağına/kurduğuna inanır. Bu anlamda onun yaklaşımı, bir yandan eşitsizlikleri meşru kılmayı amaçlarken diğer yandan eşitsizlikleri azaltmaya amaçlar. Bu nedenle kaynakların, refahın ve pozisyonların paylaşımı sırasında hiç kimse, kendisinin başkalarından daha az dikkate alındığını ve bu yüzden haksızlığa uğradığını ileri süremez ve eşitsizlikler bu şekilde gerekçelendirilmiş olur.

Rawls, eşitsizliklerin doğal veya toplumsal şartların ürünü olduğunu düşünür. Ancak her zaman böyle olmaz. Hatta çoğu zaman eşitsizlikler, tercihlerimizden kaynaklanır. Örneğin, üniversiteyi yeni bitirmiş, aynı toplumsal koşulları taşıyan iki kardeş düşünelim ve bunlara babaları eşit

28 Gorowitz, "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", s. 279.

miktarda sermaye vermiş olsun. Bunlardan biri (X), insan hakları aktivisti olmayı, diğeri (Y) ise ticaret yapmayı tercih ediyor (Rawls'a göre özgürlük ve fırsat eşitliği temel ilkelerdir). Eğer ikisi de yaptıkları işte başarılı olurlarsa Y, çok kısa bir süre sonra X'ten çok zengin olacaktır. Buradaki eşitsizlik, X ve Y'nin kişisel tercihlerinden kaynaklanmaktadır. Rawls, ahlak ve adaletin doğal yeteneklere ve tercihlere bağlı olarak ortaya çıkan eşitsizlikleri gidermekle ilgili olmadığını savunur; ahlak ve adalet, toplumsal talih veya talihsizliğimizden kaynaklanan eşitsizlikleri gidermekle ilgilidir.²⁹ Herkes hak ettiği değeri alır. Herkesin hak ettiği değer de bellidir. Hakkaniyet bunun ölçüsüdür.

Negatif anlamda adalet, mülkiyetin, özgürlüğün, yeteneklerin, düşünce ve inancın korunmasıdır; klasik tanımıyla herkesin hak ettiği şeylere sahip olması, bireylerin sahip olduğu şeylerin korunmasıdır. Rawls, 20. yüzyılın en önemli liberal düşünürü sayılsa da onun adaleti tanımlamada kullandığı kavram ve usuller, adalete büyük oranda ahlaki içerikler katar ve kamu otoritesini bireylerin ürettiği ahlaki değerlerin sahibi haline getirerek toplumun değer dinamizmini azaltacak bir kuram ortaya koyar.

Öz

John Rawls'ın Adalet Kuramının Negatif Değeri

John Rawls, 20. yüzyılın en önemli liberal filozofu sayılmaktadır. Oysa onun adalet anlayışı, liberal siyasi geleneğin negatif karakterine yeterince uygun düşmemektedir. Esasında onun adalet düşüncesinde belirli seviyelerde negatif unsurlar bulunmakla birlikte o, nihai olarak adaleti kamu otoritesinin organize ettiği ve hakların dağıtımını konusundaki bir usul statüsüne yerleştirmiştir. Bu makalede Rawls'ın adalet anlayışı negatif siyasi değerler açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rawls, negatif adalet, pozitif adalet, adil tasaruruf ilkesi, insaf olarak adalet.

²⁹ John Rawls, *A Theory of Justice*, s. 96.

Abstract

Negative Evaluation for John Rawls's Justice Theory

John Rawls is accepted as the most important liberal philosopher in the twentieth century. However, his justice theory adequately misbecomes to negative character of liberal political tradition. Actually, although his theory includes negative components, he finally determines for justice procedural statue organized by public authority. In this article, Rawlsian justice theory is evaluated in terms of negative political values.

Keywords: Rawls, negative justice, positive justice, just savings principle, justice as fairness.

Kaynakça

- Brink, David O., "Rawlsian Constructivism in Moral Theory", *The Philosophy of Rawls: A Collection of Essays*, Editors: Henry S. Richardson, Paul J. Weithman, Garland Publishing, New York&London 1999.
- Gorowitz, Samuel, "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, derleyenler: Anthony de Crespigny, Kenneth R. Minogue, çev.: Serap Can, Remzi Kit., İstanbul 1981.
- Kymlicka, Will, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş (ÇSFG)*, çev.: Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.
- Moore, Margaret, *Foundations of Liberalism*, Clarendon Press, London, 1993.
- Rawls, John, "Bölüşürücü Adalet" (BA), *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA)*, sayı: 7, çev.: Vural Fuat Savaş, İstanbul Barosu, İstanbul 2003.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Belknap Press, Massachusetts, 1999.
- Rawls, John, *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993.
- Savaş, Vural Fuat, "Rawls'un 'Bölüşürücü Adalet' ine Takdim", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA)*, sayı 7, İstanbul Barosu, İstanbul 2003.